

INTERJÚ ÓRSZIGETHY ERZSÉBETTEL¹

Születtem 1946-ban Csömörön, ez Pest megye. A pesterszébeti Bagi Ilona Leánygimnáziumban érettségiztem, aztán a Szombathelyi Tanítóképző Főiskolára jártam, népművelés–könyvtár szakra. Először a művelődési ház igazgatója voltam Dömsödön. Ezt követően a Nógrád megyei Pásztó járási művelődési központjának, majd az Újpesti Gyapjúszövő Gyár klubkönyvtárának lettem az előadója.

Elmentem a *Magyar Papír* című világlaphoz, a Papíripari Vállalat lapjához titkárnőnek, gépírónőnek, aztán előléptem gyakornokká és elkerültem az *Elzett* nevű világlaphoz. Amikor eljöttem a Papírtól, akkor készült éppen egy antológia, *A papír világa* (1974) a címe, és tulajdonképpen ez volt az első publikációm. Ebbe írtam a középkori papírmalmokról, bélyegkészítésről.

Azért volt jó a *Magyar Papír* is, meg az *Elzett* is, mert lehetett utazni. Például már a '60-as évek végétől sokat jártam Erdélybe. Nagydisznódon van egy olyan templomkapu, aminek több helyen záródik a zárja. Lefényképeztem, írtam Erdélyről és megjelent az *Elzett* újságban. Akkor ez egy csoda volt, több olvasói levelet kaptam olyanoktól, akik onnan származnak, illetve hogy milyen jó egyáltalán, hogy Erdély nevét leírja valaki. Ez volt mondjuk 1970-ben.

Aztán eljöttem az *Elzett*-től, mert férjhez mentem és elköltöztünk Gödöllőre s a gödöllői *Pest Megyei Hírlapnál* kezdtem el dolgozni. Ez megint csak egy jó hely volt, mert a gödöllői járáshoz annak idején 28 település tartozott, tehát 28 településről kellett folyamatosan tudósítani. A két úri kollégám, akik pesti úri fiúk voltak, azok telefonon összeszedték a híreket, és bent ültek a szerkesztőségben, röhögtek az olvasói leveleken. Én meg beültem az autóba, és kimentem. Ez igazából nagyon jó érzés volt, hogy mindig tudtam hol, mi történik, mindenféle emberrel találkoztam. Egyszer a két úri fiút úgy megbüntették, hogy bevitték Pestre őket a szerkesztőségbe és akkor ott maradtam egyedül. Ami azt jelentette, hogy egyedül kellett csinálnom a lapot, mindennap. Kicsit bele is betegedtem, elmentem betegállományba, de ekkor már bennem volt a szakma, hogy lehet ilyen színes tárcákat írni, meg kísérletképeket. Írtam egy autoriter iskolaigazgatóról, aki csúnyán bánik a pedagógusokkal és ebédnél mindig ő szedi ki a húst a levesből a többiek elől, vagy, hogy leszakadt az óvodában az álmennyezet. S így jutottam el Hévízgyörkre, ahol egy Pauló Lajos nevű filmrendező forgatott egy filmet a hévízgyörki asszonykórusról. Én erről a forgatásról tudósítottam, elkezdtem beszélgetni az asszonyokkal és írtam róluk valamit.

Amikor a *Pest Megyei Hírlapot* abbahagytam, akkor a *Forrásnál* volt egy szociográfiai pályázat s oda írtam valamit (1977/3), majd a *Mozgó Világnak* (1976/6). Rá kellett, hogy döbbenjek, hogy ezeket rendesen meg kell írni, mert egy napilapba, 4–5 oldalban semmit nem lehet megírni. (1978/6). Elkezdtem kijárni, és ezekkel az asszonyokkal beszélgetni. Volt egy jó társam is ebben, egy nagyon jó fotóművész. Van is még, megvan, aki a könyvemnek a címlapfotóját meg az összes fotóját is csinálta, Kresz Albert. Én 1946-ban születtem, ezek az

¹ Az interjú Órszigethy Erzsébet otthonában készült: 2011. január 24-én és 27-én. A cikk elkészültét az OTKA 115644 számú kutatása támogatta.

asszonyok, a legfiatalabb közülük talán '42-ben született, a legidősebb azt hiszem, '28-ban. Valami egészen más világot láttam (1986).

Ez egy 11 tagú asszonykórus volt akkor, amit vezetett egy tanítónő, Balázs Józsefné, aki már meghalt. Akkor kezdődött az asszonykórus mozgalom, ők azt hiszem, hogy '69-ben alakultak meg. Sorba interjúztam mindegyikkel, és miközben interjúztam, rájöttem, hogy ez egy egészen más világ, mint amit én el bírok képzelni. Mindenki az eseményekről beszélt, '56-ról, de kimondani azt a szót, hogy forradalom, senki nem mondta ki az én köreimben. Itt meg azt mondták, hogy forradalom, én meg döbbsentem hallgattam.

Azt hiszem, hogyha megpróbálok valamit megírni, akkor pontosan tudok írni, de beszélni nem tudok róla pontosan, mert itt a szavakon múlik minden. Amit itt fölfedeztem az az, hogy az asszonyok a falu veleje. Kertészkednek, járnak a pesti piacra, a férfiak pedig ebben a kertészetben segédmunkások. És amit a dologhoz hozzátesznek, az igazából a fizikai segédmunka és a szállítmányozás. Az a nézetem is megszületett, hogyha Magyarországon a falvakat megpróbáljuk tipizálni, akkor a XVIII. századi újjátelepüléstől lehet egybefüggő falutörténetről beszélni. Tehát, ami előtte volt, az nagy valószínűséggel kicserélődött, s hogy egy faluból mi lett, vagy milyen lett, az attól függ, hogy a törökök után ők mit csináltak. Lényeg az, hogy ha az ember a falu történetét, mondjuk, a XVIII. századtól végignézi máig, akkor a rendszerváltásoknak nem sok jelentősége van. Az 1945-ös rendszerváltás, az gyakorlatilag ugye nem sokat jelentett, mert ideig-óráig visszakaptak földeket, de igazából ott senkinek se volt sok földje. Így a férfiak fogták magukat, s elmentek vasutasnak, hozták a szabadjegyet, segítettek az asszonynak cipekedni. A tsz-ben is főleg az asszonyok voltak, és voltak a háztájik, a tanácstól bérelhető területek. A tsz idők alatt azok is kitanulták ezt a kertészkedést, akik korábban csak summások voltak és nem kertészkedtek. A '70-es évek második felétől fordult az országos gazdaságpolitika és ezt a háztájizást nem annyira támogatták, a tsz is leült. Mire egy jó nagy csapat asszony takarítani járt. Kell őneki a tsz?! Egy frászt! Ők a takarítás mellett is nyugodtan tudnak piacolni. Földbérlet volt, de ugye már még kisebb volt a föld, és akkor elkezdtek fóliázni, mert azzal még intenzívebb a termelés. Itt megint beléptek a férfiak, olyan értelemben, hogy nem csak kalauzok voltak a MÁV-nál, hanem különböző szakmákat is kitanultak, mint például esztergályos, lakatos. A fóliák összeállításához kellett a férfiak technikai hozzáértése. A '80-as évek elejétől fogva a vasútnak már igencsak kevés volt a jelentősége, s kocsival vitték az árut.

Benne volt ebben az is, hogy ők énekeltek. Hogy ők megengedhették maguknak, nem csak folyton az a nyavalyás munka. Itt egy újkori matriarchátus volt tetten érhető.

A házakat is végignéztam. Akkor kezdődött az, hogy micsoda házakat építenek! Micsoda kerítéseket! Leírtam, hogy a falusi házállomány hogyan alakult és hogyan működnek ezek a kockaházak nyúlvánnyal. Felépítették a házat és örültek neki. Innen nyílik egy ajtó, onnan nyílik egy ajtó, jégszekrény, cserép virág. Vettek új fürdőkádat, és a régi öntöttvas lábas kint állt az udvaron. Abban mosták a zöldséget, mert csak nem visznek mocskos zöldséget a piacra. Mindennek megvolt a funkciója, és ezek a dolgok változtak. Egyáltalán ez a használás. A háznak a használása hogyan változott. Mi van a lépcsőkkel, mi van a kerítésekkel, meg minden egyebekkel.

Tényleg sokat lehetne mesélni, és odajártam 5-6 évig, maximum 18 magnós interjút csináltam összesen. Ültem és beszélgettem és próbáltam nézni az életüket. És ez az interjú, narratív interjú lett. Ez olyan dolog, hogy

az ember nem tudja, hogy mit akar akkor, amikor készíti. Sokszor én nem tudtam, mit akarok, de meséltek, és közben kiderült, hogy mit akarok.

Alapélmény vagy kiinduló pont volt '82-ben Balástyán egy falukutató tábor. Ott találkoztam Márkus Istvánval először azt hiszem, és sokat beszélgettünk a könyvemről. Ez egy olyan tábor volt, ahol az ún. demokratikus ellenzék tagjai, vagy az olyan gondolkodók, tudósok, akik nemigen jutottak szóhoz – információszerezési lehetőséghez se –, ott voltak ebben a balástyai táborban. Vági Gábor például. De ott volt Tausz Kati, Szalai Juli, Kovács Kati, Juhász Pali, Magyar Bálint, Nagy Endre, Michael Stewart is. Sokan voltak.

2001-ben, vagy kettőben, valahogy így kezdtem cigányokkal foglalkozni. Előtte nem foglalkoztam egyáltalán velük. Nem azért mert így döntöttem, hanem mert nem alakult úgy. 2008-ban írtam három cikket, sorozatban, *Tér, erő nélkül* címmel a Beszélőbe, és akkor elkezdtem gondolkodni, hogy mi a fene is történt. Mi történt tulajdonképpen Balástyán? Kik voltak ott, mit csináltunk, miért voltunk ott? Az nagyon nevezetes volt. Nagyon jellemző volt, ahogy Juhász Pali, meg Márkus megnyilvánult. Az egész nagyon izgalmas volt, politikailag is. Akkor én már nem voltam fiatal, de voltak egyetemisták is, akikkel mentünk, tanítottuk őket interjúzni, illetve nézték hogyan interjúzunk. Ott találkoztam Tóth Lászlóval, aki jogász és szociológus, és mondta, hogy lesz egy kutatás, majd fog szólni. Szólt is.

1983-ban indult a Heves megyei Besenyőtelken a Néprajzi Múzeumnak egy kutatása, aminek az egyik vezetője Tóth Laci volt, a másik pedig Szuhay Péter. Péter elbeszéléséből tudom, mert nem voltam szemtanúja ugye. Lent voltak a Lacival terepfelmérni, és betértek egy kocsmába Besenyőtelken. Egész véletlenül a cigánykocsmába mentek be, ami speciálisan cigánykocsmá volt. Elbeszélgettek jó ideig, aminek az lett a vége, hogy Pétert fölkérték keresztapának. A besenyőtelki kutatásról elég nehéz beszélni, mert nagyon kiterjedt volt. Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy a hatalom és a *communitas* viszonya a XVIII. századtól napjainkig, így lazán. Szóval, hogy hogyan reagál a közösség a hatalomra. Milyen viszonyban van vele. Ez abszolút interdiszciplináris. Szóval, minden forrás, ami létezik, a fotótól a könyvelésig és a levéltárig, a fényképalbumig, az interjúig.

Szóval, mindenki, aki az elmúlt 300 évben a faluban megfordult, annak utána kellett nézni. A kutatás intenzíven 2 évig tartott. A falu minden házába eljutottunk, minden családhoz. Készült közel 100 interjú, de az idő nagy részét résztvevő megfigyeléssel töltöttük. Barátkoztunk, és ott voltunk mindenhol, ahol lehetett. Mindenkivel megismerkedtünk. Úgy kezdődött, hogy első nap benn ültünk Péterrel a Tanácsban és csináltuk a lakónévjegyzéket, majd egyszer csak harangoztak. Teljesen indokolatlan időpontban. Azt mondták, hogy azért, mert meghalt Karkus Vencel és most lesz a temetése. Délután 3-kor volt a temetés és mi ott voltunk. Ismeretlenek, idegenek voltunk, Péternél volt fényképezőgép is. Rögtön meghívtak a torba is, így egy hatalmas rokonsági rendszer közepébe csöppentünk.

Ki voltak osztva elvileg a szerepek. Hogy ki, mivel foglalkozik. Én voltam a gazdaság. Menjek, és beszélgessek a vendéglőssel. Nem is tudom, hány éves volt, úgy 90. Bemegyek Magda Lajosékhöz, aki ágyban fekvő beteg. Előveszem a magnót, és mondom, hogy szeretnék kérdezni. A világon semmit nem tudtam Besenyőtelekről. Azt mondta Kató néni, hogy mi kulákok voltunk, nem lesz ebből baj? Nekem nem lesz-e bajom, hogy ő mesél nekem erről. Így kezdődött. Kiderült, hogy nincs olyan családtag, akit valamiért ne hurcoltak volna meg

1940 és 1950 között. Börtön, internálás, minden. Minden, ami elképzelhető. Én csak ott ültem. '83-ban. Ezekről ugye néma csend, sehol senki nem beszélt. Elmesélte, hogy a csípőficamos lányát elvitték a Hortobágyra, a másik testvérét Kistarcsára. Fölrajzoltuk a családfát, és ahogy a családfa ágasodik, egyre több van olyan, akivel valahol, valamiért történt valami.

Na, most ahhoz, hogy ez abszolút földolgozásra kerüljön, ahhoz el kellett volna dönteni, hogy milyen kérdésre akarunk pontosan válaszokat kapni. Végül a Néprajzi Múzeum azt mondta, hogy, tovább ezt a kutatást nem finanszírozza. Közben nagyon érdekes emberekkel is megismerkedtünk. Mlinkó Lászlónak szeszfőzdéje volt Dormánd szélén, az a szomszéd falu. A könyvemben, *Lacó* a fejezet címe, Ő besenyőtelki volt, de az anyja dormándi. Állandó lakása Egerben volt, de a tanyája Dormándon. Az egész lenyűgöző volt, mert 1983-ban, amikor először odamentünk, volt egy kis düledező épület és egy nagy luk. Ez volt a tanya. Aztán lett egy hatalmas szeszfőzde, hozzákapcsolódó lakással, gabonatórozó színek, istállók 20 db lónak, traktor, sárkányrepülő, szóval a világon minden. A következő tíz évben történt ez. Szemtanúi voltunk annak, ahogy jött ki az eszköz a földből. Én a *Lacót* megírtam a *Mozgó Világnak*. (1991/1–6)

A kutatás interdiszciplináris volt, és minden kutyafülével foglalkoztunk, amivel csak lehetett. Ez azt jelentette, hogy rengeteget tanultunk a falutól, meg egymástól. Pétert nézni, amint interjúzik, vagy elolvasni az interjút, fantasztikus volt. Ahogy bárhol öt perc alatt otthon bír lenni. Teljesen mindegy, hogy kicsoda, micsoda az illető, az az érdekes, hogy az az ember beszél, mesél, mesél, mesél.

Ülünk a nálunk tíz évvel idősebb házigazdánál, aki már alig várja, hogy megérkezzünk a '80-as évekbe, hogy elmondhassa, mi történik a gmk-kal, hogy segítsünk neki eligazodni a világban. Vár, hogy leüljünk és megdumáljuk. El tudja nekünk mesélni, mi van a birkáival. Ezek fantasztikus élmények. Rendeztünk egy bált, amikor lenn volt 15 kérdezőbiztos. Mindenféle fajta embert meghívtunk. A pesti aranyifjút, akinek a szülei kulákság miatt kénytelenek voltak elmenni a faluból és aztán Pesten lett belőle aranyifjú. Jött a milliomos kőműves, jött a szeszfőzde, jött a hentes. Ilyenkor az ember ugye a történet folytatását látja, hogy ez a férfi, aki kulákok fia vagy unokája az csak visszajött a faluba. Visszaszerezte a jussát később és beleköltözött abba a kismemesi kúriába, ahol mi táncoltunk. A Soros Alapítványnak, ennek-annak írtam Besenyőtelekről, a gazdaságról, mert azért volt mit írni.

Akkor megjelent Bíró András 1989-ben. Hazajött Magyarországra és azt mondta, hogy itt is föl kell emelni a népet. Egy idő után, s bizonyos emberek után, én jöttem a képbe, de mondtam, hogy Besenyőtelek, az aztán nem az a kifejezett fölemelésre váró falu, mert fölemeli az saját magát. De hát ott van a szomszéd falu, Dormánd, amit én ugyan nem nagyon ismerek, de megpróbálhatom. Előre bocsátottam azt, hogy bennem nincsen világmegváltó szellem. Bíró András pedig mondta, hogy próbáljam meg, a költségeimet fedezi. Így elkezdtem kutatni Dormándot. Utánajártam a falutörténetnek. A lényeg, hogy Dormánd világlátásban egy szolgáló falu volt. Nagyon sokat segítettek a falu megértésében Reményik Zsigmondnak a könyvei, aki ott volt birtokos. Már a családja, az apja. Lényeg az, hogy közel van a Hortobágyhoz, pusztaság. Sokan éltek a tanyák között, szolgáltak a tanyákon. Dormánd többé-kevésbé ilyen tanyán szolgáló zsellérekből állt össze. Mindig volt valami birtokosa. A Latinovits családnak volt ott birtoka, meg Reményiknek, meg egy Sággy nevű bárónak. Erről egy gyönyörű történet van, amit megírtam. Lényeg az, hogy Sággy báró eladta a földjét egy Engel nevű zsidó birtokosnak.

Engel pedig, akkor vette át a birtokot, amikor építették a vasutat. Az emberek zöme ugye szolgáló volt vagy Engelnél, vagy Remenyiknél. De nem volt elég munka, így először a vasút építésekor építők, majd vasutasok lettek. Tulajdonképpen a dormándi karakter az olyanféle volt, hogy amit mondtak neki, azt meg tudta csinálni. Csak azt tudta, amit neki meg kellett csinálni. Más nem tudott. Semmit nem tudott. Parancsra kellett dolgozni, aztán a vasútnál megint csak parancsra kellett dolgozni.

Bíró András törekvéseinek megfelelően összehívtam ilyen embereket, akikkel ugye beszélgettünk múlt-ról, jelenről, erről-arról. Megírtam Bíró Andrásnak, és mondta, hogy hát ez irodalmilag kiváló, de ő nem erre gondolt. Ebben maradtunk. Majd jelentkeztem a *Magyarország felfedezésébe*, hogy megcsinálom könyvben. Párhuzamban megírtam a két falut, plusz Lacót, a *Birsalmasajtban*. De korábban a megjelent a dormándi történet a *Mozgóban* (1992/2–3–4–5–7–9–11), és a Lacó (1991/1–6) is.

Nagy élmény volt 1993-ban a földárverés, ami Besenyőtelken három napig tartott. Zsúfolásig tele volt a terem, és mindenkiről tudtam, hogy kicsoda. Ez fantasztikus volt, és azt is értettem, hogy mi történik. Ezt is megírtam külön a *Mozgónak* (1992/1).

Az ENSZ Menekültügyi Szervezete adott a délszláv háború alatt áttelepülteknek, nemzetiségtől függetlenül, kétszázezer forint segélyt, támogatást arra, hogy vállalkozzanak. A feladat az volt, hogy el kellett menni, és mindenkitől megkérdezni, mit csináltak a kétszázezerrel? Egyáltalán megy-e a vállalkozás? Ez volt Bács-Kiskun, Somogy, Baranya. Azt hiszem, talán ez a három megye. Jártam Mohácson, Jánosházán, Siklóson, Beremenden. Na, most ez azért volt érdekes, mert az ember a délszláv háborúról tudott meg valamit. Azt, hogy hogyan menekültek el, és milyen állapotban, milyen helyzetben voltak. Nagyon-nagyon drámai helyzetekbe is belefutottunk. Például, amikor az eszéki gimnáziumban a rajzot tanító szerb rajztanár kénytelen volt eljönni, mert szerb létére nem taníthatott Eszéken. És átjött Pécsre, és csinált egy vendéglőt. Több olyan családdal találkoztunk, ahol a fél család meghalt, a másik fele átjött. Ez egészen borzasztó volt. Illetve kínlódni, egy idegen országban csinálni valamit. Volt, aki valamelyest be tudott illeszkedni, majd mesélte, hogy fölment ide meg oda, akkor látta a háza tetejét, de hát nem lehet hazamenni. A kutatás során jegyzőkönyveket csinált az ember, és leadta. Viszont úgy gondoltam, hogy azért itt, Magyarországon nem mindegy mi történik ezekkel az emberekkel, és egy vérmérsékelt történetet megírtam a *Népszabadságnak* (1993. március 20.). Na, az is eszeveszett volt. Bólyban is voltam. Úgyhogy ez egy nagyon érdekes dolog volt, csak kellett volna rá valami apropó vagy megbízás, hogy ezt folytassam (1997).

A következő munkám kudarcba fulladt. A Dunai Vasmű és a *Mozgó Világ* kötött egy megállapodást, hogy ők fizetnek, és a *Mozgó* meg ír a Vasműről. Na, most hát a Vasmű volt az, ahol teljes csődöt mondtam. A '90-es évek második felében a Vasmű már úgy nézett ki, hogy már nem volt az a munkásszerető nagy atya, aki kebelelére ölelte a munkásait és mindent megadott nekik. Igaz, hogy harminc forint volt az uszodába a belépő, de, ha valaki kivitt egy söprűt azért már kirúgták. Próbáltam munkásokkal interjúzni, de amikor igazából egy embernek köze nem lehet ahhoz a dologhoz, ahol dolgozik, úgy nem tud róla beszélni. Csak azt tudja, hogy mások lopnak, ő meg nem lothat. Mások jól élnek, ő meg nyomorog. És az a legnagyobb problémája, hogy nem tud átmenni a túlsó partra horgászni, mert már ennyibe kerül a napijegy vagy a komp. Szóval nem tudtam velük miről beszélgetni. Egyszerűen nem. Megkíséreltem, de nem ment. A *Stalker* film jutott eszembe a Vasműről magáról.

Kilométer hosszú út és vasút van benn a Vasmű területén. Bekerülsz egy városba, ami tele van rejtélyes utakkal, hatalmas csövekkel, hatalmas csavarokkal, kéményekkel, tornyokkal, s egy szál ember sehol. Van vasúti megálló, sőt, van vasérc pellet, amit csipegetnek a galambok. Minden rozsdás, fekete, s azt hiszi az ember, hogy innen nem lehet kijönni. Olyan ember nélküli táj. Mindent belep a füst, a korom. Néha kis színfoltok vannak, néha kis feliratok vannak, de sehol nem tudod, hogy mi történik. Hogy micsodán mi megy át. Szóval egy fantasztikus hely volt. De az emberekkel nem tudtam mit kezdeni. Tábori Zoltán kollegám, aki itt kutatótársam volt, egyébként a *Mozgó* szerkesztője, hihetetlen volt. Képes volt egész pontosan felfogni a technológiát, leírni és emberekkel beszélgetni. Nekem ez nem ment. Arra gondoltam, hiszen nekem is kellett mégis valamit csinálni, hogy akkor majd beszéljek azokkal, akiknek az a dolga, hogy a bent dolgozókat védje, az érdekeiket képviselje. A legjobban sikerült interjúm Zsíros Mária humánpolitikai igazgatóval volt, akin Chanel kosztüm, melír, magas sarkú cipő és bunda volt, így ment le az öntödébe. Zsíros Mari elég szabad szájú volt. Aztán például csúcs volt a KISZ titkár. Összességében azt gondoltam, hogy valójában a humánpolitikai vezetők, vagy akiről úgy hittem, hogy az a dolga, hogy az emberek érdekeit védje, azzal foglalkoztak, hogy a szocializmusba vetett hitüket áttegyék a kapitalizmusba. Végül egyetlen egy interjúmat nem fogadta el a *Mozgó Világ*. Hogyan lesz a kommunisztából kapitalista? Körülbelül erről szóltak a történetek. Illetve, hogy a munkásokat mindenki nagy ívbe leejti.

Volt még városi kísérletem, de az nem kutatás volt. Néhány hónapig dolgoztam a *Ferencvárosi Hírlapnál*. Vathy Zsuzsa hívott oda. Mondtam Zsuzsának, hogy úgy gondolom, nekem a város nem az igazi közegem, de hát próbáljuk meg. Ki kellett mennem például a Közraktár utca környékén valahova önkéntes lakásfoglalókat megnézni, akik persze cigányok voltak. Megkerestem a lakásfoglalókat is, és azok szép csendben kivezettek a parkba, és leültünk a Közraktár utca parknál és beszélgettünk. Aztán valaki írt nekem levelet, hogy kimehetnék hozzájuk, és megnézhetném, hogy náluk mi a helyzet. Tulajdonképpen azt éreztem, hogy ezeknek a szerencsétleneknek se lakásuk, se munkahelyük, de legalább engem hülyére vesznek, legalább engem meg tudnak vezetni. Hát lehet ebbe igazságot tenni? Mit csinál az ember egy ilyen helyzetben?

Ezt követően a Pénzügyminisztériumnak csináltam egy kutatást. Mégpedig a szocpolos lakásokról. Valójában a legtöbb munkát azért vállaltam el, hogy minél többet mehessek és láthassak. Azt gondoltam, hogy maga a kutatási história nem izgat, hanem az, hogy kiválaszthatom, hogy hova megyek, ki- és megmondhatom, hogy mit kérdezek. Egy nagy statisztikai adatbázis segítségével csináltam egy mintát. Arról szólt, hogy rengeteg visszaélés, per volt a szocpolos lakásokkal kapcsolatban. Fölveszi a vállalkozó a pénzt, a ház fölépül, majd összedől. Megnéztem az ezzel kapcsolatos irodalmat, a KSH Lakásstatisztikai Főosztálya vezetőjével is beszéltem, és végül úgy döntöttem, hogy nem a legszélsőségesebb eseteket választom. Lett két alföldi és két dunántúli megye, Szabolcs és Hajdú-Bihar, Győr-Sopron és Tolna. 50 települést és 600 háztartást vettem a mintába. Összeállítottam egy kérdőívet, ami tulajdonképpen az első olyan célzott kérdőívem volt, ami objektív adatokra épített. Tehát nem kellett név, de volt teljes családszerkezet, lakóhely-történet, a régi lakás állapotáról egy leírás, és az új lakás állapotáról egy leírás. Olyan embereket kerestünk meg, akik szocpolos lakást építettek, illetve készítettünk interjúkat az adott település polgármestereivel, ha volt, akkor az építési előadóval. Na, most az egész dologban ugye az volt a faramuci, ahogy az OTP ezt menedzselte, és az állami pénzeket elosztotta az építetőknek. Azt, hogy az állam mennyi pénzt adott az OTP-nek azt lehetett tudni, de azt, hogy ebből hány lakás

épült azt nem. Tekintve, hogy igazából X.Y.-nal kötött az OTP egy szerződést, amiben szerepelt, hogy ennyivel támogatja, de hogy ez a lakás fölépült-e vagy nem, azt nem lehetett tudni. A dolog nem úgy alakult, ahogy én ezt elképzeltem, mert ezt gyorsan kellett csinálni, és 50 település, az elég sok.

A kérdőív végén volt egy olyan rész, hogy cigánynak tartja-e magát, és hogy az apja cigány volt-e, anyja cigány volt-e? A jövedelemviszonyokra és a foglalkozásra is rákérdeztünk. Lényeg az, hogy azt lehet mondani, hogy az építetők egyharmada cigány volt. Írtam egy záró tanulmányt a minisztériumnak, és igazából ezzel a dolognak vége volt. Nem tetszett nekik, hogy azt találtam, hogy szinte minden esetben a vállalkozók vagy az OTP volt a sáros. Ami elmesélhető volt ebből, azt megírtam a *Kritikába* (1999/8-12). Azért volt ez érdekes számomra, mert ettől kezdve tudok bánni egy lakásstatisztikával. Eddig csak interjúztam, beszélgettem, könyvtáraztam, levéltáraztam.

Mindeközben az a sajtóságos helyzet alakult ki, hogy 1995 decemberében jelent meg a *Birsalmasajt*, és 1996 elején a Szociológiai Társaságtól megkaptam az év legjobb publikációja díjat. Ami azért volt sajtóságos, mert előtte keresett meg a *Kritika*, hogy írjak erről a műfajról valamit. Írtam egy tárcát arról, hogy soha ennyit nem tudtak a társadalomról, és soha ilyen kevés publikáció nem volt, mert a szociológusok csak rakosgatták össze a tudásukat és nem teszik közzé, nem publikálják, nem mondják el érthetően. Miután ezt megírtam, utána kaptam ezt a díjat, és voltak akik nagyon csúnyán néztek rám. A *Birsalmasajt*t kaptam a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületétől is egy műfaji díjat. [Pro Literatura, 1996.]

Elkezdtem tanítani a Pécsi Egyetemen három kurzust: *Faluszociológia*, *Bevezetés a falukutatásba*, a harmadik pedig egy szemináriumi foglalkozás volt, ami felkészítés a terepmunkára. Amikor elkezdtem tanítani, akkor azt mondták, hogy ahhoz, hogy valaki diplomát kapjon, falukutató táborba kell, hogy menjen. Szóval, a nélkül nincs diploma, hogy valaki ne venne részt egy falukutató táborban. Az első tábor Boglárlellén volt. Azért is volt érdekes, mert így a hallgatók és az oktatók közelebbről megismerték egymást. Péccsett akkor ún. tutori foglalkozások voltak, terepmunkára való felkészítés címén. Azt gondolom, hogy ezek a tutori foglalkozások nem voltak túl jók. Senki nem értett hozzá, én se, de mindenki, így én is, elvállaltam. Aztán megindultak a falukutató táborok az egyetemmel, a következő Bólyon volt. Bólyon laktunk, én pedig mondtam, hogy egy falut szeretnék a csoportommal. Nem egy gazdaságot vagy iskolát, szóval, ilyen teljesen lecsupaszított területet, hanem kérek egy falut. Pócsát kaptuk. Heten, nyolcan voltunk, azt hiszem. 500 lakos alatti falu volt, az biztos. Aprófalú. Úgy Villány és Bóly között van valahol. Egy fiú volt közöttünk, egy erdélyi srác. Már a tutori foglalkozásokon azt találtam ki, hogy tanuljanak meg beszélni, interjúzni. A tutori foglalkozások arról szóltak, hogy most akkor te vagy a terítéken, mi pedig kérdezzük.

Ebben a faluban sok mindenkiről mindenféle kiderült. Csapatmunkát végeztünk, barátságok szövődtek, nem volt klikkesedés. Kicsi falu volt és elhatároztuk, hogy minden házba bemegyünk. Engem, nem is tudom miért, a migráció érdekelt: honnan jöttek az emberek, hova valók, miért jöttek ide. Belefutottunk a sváb kitelepítésbe, alföldiek idetelepítésébe, felvidékiek megjelenésébe. A felvidékieknek felajánlották, hogy jöjjenek ide, mert innen nem nagyon vittek el svábokat, lévén egy szegény falu. Megmutatták nekik ezt a falut, és akkor azok azt mondták, hogy nem, hát ide ők nem jönnek. Akkor igazából az történt, hogy ezek a felvidékiek egy másik falut választottak ki, és a másik faluból a svábokat idetelepítették. Azokatt, akiket nem telepítettek ki. Szóval,

egy olyan sajátságos mozgás alakult ki, hogy egyszerűen hihetetlen. Ez egy úton lévő falu Villány és Bóly között, szóval, nagy átmenő forgalma van. Nem mindenki állt kötélnek, nem mindenki akart beszélni. Volt, hogy három gyerekkel ott álltunk egy kerítésnél két órahosszat, mert a néni mondta, hogy nem enged be, de mindenesetre nem tudta abbahagyni a beszédet. A polgármester baromi rendes volt, mert odaadta a házasságkötő termet. Reggel bevásároltunk, a villanysekrénybe raktuk a kulcsot, leraktuk a cuccainkat, és amikor valaki végzett éppen, akkor odament, ott ettünk, ott elvontunk. Magnóval dolgoztunk. Ám ezekből a beszélgetésekből nem lett igazán semmi. Már úgy értem, hogy nem lett belőle produkció. Mert ahhoz ezekkel a gyerekekkel tovább kellett volna dolgozni, de erre általában nem volt mód. (Nagy) Endre azt mondta, hogy azért kell ez a falukutató tábor, hogy ezek a gyerekek bennünket hallgassanak, meg a kortársakkal beszélgessenek. Tanuljanak meg beszélgetni! Volt segédeszköz, egy kis sillabusz, hogy mégis legyen mibe kapaszkodni, mikor az ember bemegy. Hol született?, mikor született?, ilyen alapkérdések, s valahol csak elkezdődik valamiféle beszélgetés. Úgyhogy ez a pócsai egy érdekes dolog volt.

Volt a beremendi tábor. Az is egy nagyon érdekes falu, mert annyiféleképpen szegregált, vagy rétegzett, amennyire csak elképzelni lehet. Ott van a Cementmű. Amit két darabban privatizáltak, a létszám lecsökkent, de annak idején „a Cementmű és a falu” egy egység volt. Ennek megfelelően volt valamiféle műszaki értelmiségi gárda. Nem túl széles, mert azért kijárók is voltak, de mondjuk a rendszerváltó polgármester, aki több ciklust végigcsinált, mérnök volt a Cementműben. A gondos Cementmű épített munkáslakásokat, így egyrészt van egy ilyen negyed, amiben régi munkáslakások vannak, nem túl nagy kerttel, típusházak sorban. Ez az egyik réteg, ami érdekes. Ezekben kik laktak akkor, amikor ott voltunk? Kik azok, akiknek Cementgyári kötődésük van, mert a mostani ott dolgozásról már gyakorlatilag nem nagyon lehet beszélni, már nem igazából munkaadó a Cementgyár. Vagy nem annyira, nagyon jelentéktelen. Másrészt van ott egy gazdálkodó réteg, hatalmas kertekkel. Káposztasavanyítótól, káposztatermelőig, tehenes gazdáig. Végül van ott egy tsz maradvány, valamicske. A délszláv háború nem csak a menekültek miatt érintette a falut, hanem a *business*, a kereskedés is ment ott rendszeren. Sikerült egy szuper pasit találni, aki annakidején a bécsi hadseregnek szállított. és a háborún gazdagodott meg. Például, a horvát hadseregnek kellett cipőkrém, ami nem a tubusos, hanem a hagyományos verzió, s ő beszerezte. Mivel a pasas horvát nemzetiségű, mindenféle délszlávval tudott kommunikálni, és így a kereskedés sokkal könnyebb volt. De a történet valahol ott kezdődött, hogy ott az egyetemen találtunk egy lányt, akinek a barátnője ennek a vállalkozónak a lánya. Mielőtt kimentünk Beremendre meghívtuk, és mesélt a papáról, a vállalkozásáról, a faluról. Ez egy jó indulás volt. Aztán a feleségével beszélgettünk, aki egy *tüchtig* vállalkozófeleség volt, gyönyörűen berendezett irodával, számítógép, frizura, smink, szóval, amit akarsz. Akkor megjelent a pasas, akinek mindenféle izomsorvadása volt. Rettenetes élmény volt, de valami hihetetlen energia sugárzott belőle ugyanakkor. Automata sebváltós autója volt, kivitt a tehenészetébe, megmutatta a horvát falut. Szóval, a pasas ott bemutatta nekünk a környéket. Na, most a dologhoz hozzá tartozott, hogy ezek a gyerekek, akikkel kinn voltam, azt hiszem, két fiú volt, meg öt lány, érintetlenek voltak, azaz, most voltak először faluban. Tanácstalanok voltak, mi legyen, mit kérdezzünk, miért kérdezzük meg. Van, akivel mentem együtt, van, akivel nem. A dolog nem arról szólt, hogy én gyűjtöttem anyagot.

Beremendnek volt folytatása. Amikor először voltunk ott, akkor Harkányban lakott az egész banda, és mi meg kijártunk Beremendre. Legközelebb, amikor Endre szervezett tábort, megállapodtunk, hogy az legyen

Beremend. A táborokba, ahova mentem, többnyire – mondjuk Bólyba éppen nem, vagy Pócsára –, de Juhász Palinak mindig szoltam. Pali nagyon fontos volt mindig, hogy ott legyen, és Ő ingyen s bérmentve mindig jött. Volt, amikor csak pár napra tudott lejönni, de egy nap nagyon nagy segítség volt, és a gyerekek meg nagyon sokat tanultak tőle. Mert Palival interjúzni egy nagy élmény, úgyhogy akkor az egész évfolyam ott volt. Szekciókban dolgoztunk, amit én nem szerettem, de hát Istenem. Beremendnek strandja is van. Úgyhogy volt egy strandnapunk is. Polgármesterváltás volt közben. Megint elmentünk a vállalkozóhoz, folytattuk a beszélgetést más gazdákkal is. Szóval, akkor már volt egy alap, nagyjából tudtam, hogy merre és hogyan kéne menni. Akkor futottunk össze egy olyan zsidó gazdálkodónővel, akiknek Mohácson volt gyáruk, és most egy szuper nagygazdaságot csinál a fiával. Nem ott lakott Beremenden, de beremendi terület is volt az övé. És akkor találkoztunk egy egészen parádés csajjal, akinek lova volt. Nagyon nagy lelkesedés és indulat volt benne. Amellett, hogy gazdálkodott meg lova volt, amit imádott, és ő kormányozta az egész családot, grillázs-szobrokat csinált lakodalmi tortákra. Festett képeket is, régi fotók alapján csinált festményeket. Nem ért rá, mennie kellett, de azért ott ültünk három órahosszat a szállodának a presszójában és beszélt. Már az egész évfolyam megfordult, és még mindig ott ültünk Palival, beszélgetünk hármásban. Én itt tettem egy kísérletet arra, ami végül is nem sikerült, hogy csináljunk kocsmaszociológiát. Sok kocsmá volt Beremenden. Általában mindenütt sok kocsmá van, a kisfalvakat kivéve. Igazából itt vagyunk a vének, és nincsen jó ifjúságszociológia. Nem tudok jó ifjúságszociológiát csinálni, mert nem tudok a fiatal korosztállyal olyan dolgokról beszélni, ami nekik fontos. De abszolút nem jött be. Mert a fiatalokról a fiataloknak kéne beszélni, és nekik kellene írni róla. Nem nagyon ment ez. Én próbáltam, és ők is igazából mentek, kocsmáztak, de nem.

2001-ben a Jelenkutató Alapítvány, Kiss Józsefnek az intézménye, akit már ismerek egy jó ideje, kért fel egy munkára. Úgy vagyok vele, úgy gondolom, hogy nincsen két egyforma falu, és tökmindegy, hogy melyik faluba megyek, mert mindegyik falu érdekel. Tehát, nem mondom azt, hogy csak parasztfaluba megyek, mert mindegyik érdekes valami miatt. Jóska mondta, hogy a tatabányai polgármesternek, Bencsik Jánosnak csinált közvélemény kutatást, és a Bencsiknek Környe egy nagyon fontos falu, támogatná, hogy ha ezzel foglalkozna valaki és megkutatná. Erre mondta Jóska, hogy legyen ott falukutató tábor. A pécsi egyetemistáknak nem volt olyan jó, mert baromi messze van, de az egyetemnek is volt valami pénze, adott a Bencsik is pénzt, megoldottuk a szállást, és Jóska hozta a maga apparátusát. A falu kicsit több mint 4000 lakosú, és volt negyven pécsi egyetemista. Emellett Lengyel Gyuri kitalálta, hogy információs társadalom kutatást csinálna ott, tíz egyetemistával. Na, most képzelj el egy falukutató tábort, ahol van 50 hallgató, és körülbelül 10-12 oktató. Megszálltuk ezt a szerencsétlen falut. Lengyel Gyuri csapatához nem volt gyakorlatilag semmi közünk. Szóval, ők abszolút külön dolgoztak, külön kérdőív, fókuszcsoport, minden technikai bravúr föl volt vonultatva. A szekciós szemlélet uralkodott, hogy te az iskolát, te a gazdaságot, te ezt, te azt, te amazt kutatod. Én a vállalkozó voltam. A tábor azért volt sajtóságos, mert egyrészt ott volt Juhász Pali, ott volt Kuczi Tibor, és egy Kiss Tamás nevű erdélyi szociológus a barátnőjével. Ez a két fiatal meg Tibor meg Pali, mi nagyon jól megvoltunk. A hallgatókkal is. Ki volt nyomtatva a kérdőív. Az volt a koncepció, mint mindig, hogy legyen valami segédeszköz, vigyék a gyerekek a kérdőívet magukkal, és akkor el tudnak kezdeni beszélgetni. Az elképzelés pedig az volt, hogy az első három nap kérdőívezés van, és utána mindenki megy a témája után, vagy amit talált magának. Úgy csináltuk a kérdőívezést, hogy a falutérkép alapján beosztottuk a körzeteket, hogy területileg arányos, véletlenszerű mintavétel legyen. Volt egy

címjegyzék, ami nagyjából megmutatta, hogy hányan laknak egy háztartásban, hogy a falu mindegyik részéről legyen valami. 20 százalékos volt a mintavétel. Na, most Kiss Jóska lejött az apparátusával és kezébe vette az irányítást. A kérdőívek begyűjtését és egyebeket, túl volt a dolog adminisztrálva. A táborvezető a Pécsi Egyetem részéről nem (Nagy) Endre volt, mert nem ért rá, hanem egy Kelemen Gábor nevű pasas, aki eredeti szakmáját tekintve pszichiáter, és semennyi affinitása nem volt az egészhez. Egyébként jó hangulat volt.

Környének négy külterülete van és az egyik Környebánya. Ott valamikor bánya volt, azért hívják így. Van egy bányamérnöki kastély, ott volt a szállás, az oktatók lent laktak a faluban. Az én csapatom fönn lakott Környebányán, s sok érdekeset meséltek róla. Az az ötletem támadt, hogy vállalkozás ide, vállalkozás oda, csináljátok meg Környebányát. Vége lett a tábornak és Kiss Jóska mondta, hogy írjunk valamit. Ő történeti forrásokból, interjúkból, meg innen-onnan összeszedve százoldalas tanulmányt írt, véleményem szerint elég hiányos falutörténetet. Csinált jó néhány interjút, fölrakták az anyagot SPSS-re, fölraktam én is, és mondta Jóska, hogy megcsinálták az elemzést. Mondom jó, akkor ide vele, megnézem. Nekem mindig fontos a dolog személyes vonulata. Azt akarom látni, hogy egy család vagy háztartás hogyan áll össze. Egy ilyen kérdőíves anyag feldolgozásánál baromira el kell döntenie, hogy mi a fenét akarsz vele. Jóskaék feldolgozásából lehetett megoszlásokat csinálni korra, nemre, de a háztartásokat nem lehetett összerakni, mert ha egy valamit elnéznek, akkor az egész csúszott. Nagyon profi módon volt összerakva, én meg nagyon a háztartásokra koncentráltam, úgyhogy aztán úgy adtam vissza, hogy ezzel nem tudok mit kezdeni. Bencsiknek viszont csinálni kellett valamit, de csak úgy nem írogatok, a megrendelés pedig, hogy mi a fontos, nem érkezett meg. Közben voltak interjúim, és a Mozgóba elkezdtem közölni belőle részeket (2003/5–6–7–8).

Kérdezték, hogy miért nem írom meg könyvben? Oké, mondom, megírom. Egészen minimális és nagyon kevés az, amit a sorozat tud adni, a terepmunka meg elég költséges dolog, de végül adott Bencsik pénzt, és elkezdtem interjúzni. Bencsikkel is, Tatabányát is bejártam, itt kezdett nekem a migráció érdekes lenni. Ez a hely attól volt nekem érdekes, hogy egyrészt kitelepítették a svábokat, jöttek a felvidéki magyarok, volt *Volksbund*, volt egyfajta együttélés. Néztem az egész Csallóközt, hogy honnan jöttek, mit csináltak. El is mentem a Csallóközbe, azokba a falvakba, ahonnan jöttek. Sikerült olyanokkal beszélgetnem, akiket kitelepítettek. Nagyon sok minden kiderült, úgy összességében az látszott, hogy a föld sugároz valamit, ha lehet ezt ilyen hülyén mondani. Mert hiába küldték el vagy vitték el a svábokat, hiába már teljesen vegyes a lakossága s nem lehet azt mondani, hogy papíron leírva fehéren-feketén ez egy svábok lakta falu, mégis egy sváb falu. Szóval, hogy van egy kultúra, ami valamikor kialakult, és ez öröklődik. A *Volksbundba* belefutottunk Pócsán is. Amikor az ember elkezd utánanézni ennek az egész *Volksbund* históriának kiderül, hogy a *Volksbundosok* igazából a szegények, mert a *Volksbundtól* számíthattak pénzre. A gazdagoknak nem kellett, hogy *Volksbundosok* legyenek, mert volt pénzüik. Ugyanakkor, a sváb kitelepítésnek az volt az egyik indoka, hogy *Volksbundosok* voltak. De nem a *Volksbundosokat* telepítették ki, hanem a gazdagokat. Akiknek ott maradt a földjük. Szóval, ez nem egy fasiszta falu volt. Itt nem erről volt szó. Ez az, amit ugye Besenyőtelken az '50-es években lehetett látni, hogy a kulákokhoz telepítették ki a fürdőigazgatót Budapestről meg a bankigazgatót, hogy neveljék egymást. Szenvedjen mind a kettő. Na, most amikor a svábot kitelepítették a lakásából, és jött a felvidéki, akkor együtt pakolták föl a svábnak a cuccát a kocsira, és telepedett be a felvidéki, akik aztán utána összejártak és beszélgettek. Micsoda világ volt. Vadkerti Katalin történész dolgozta fel ezt az egész kitelepítési históriát. Szóval, amit a felvidéki magyarokkal

csináltak, az ott mind kiderült, és mind szinte olyan volt, hogy még nem mondták el senkinek. Ez az én külön hülyeségem, hogy ugye a '80-as években még a kulákokról nem publikáltak, énekelem meg az volt a fontos, hogy megértsem, és nem az, hogy megírjam. Ezekkel a felvidékiekkel is úgy voltam. Hogy az a fontos, hogy megértsem, ami ott történt.

Ezek ilyen kis aprócska történetek. Például, a férfi, akit elvittek a Szudéta-vidékre, ahol parasztmunkát kellett végeznie, gazdálkodók voltak otthon is, szóval tudták, hogy mi a helyzet, és akkor a cseh, akit oda telepítettek a volt német birtokra, kiadta nekik a munkát, hogy mit csináljanak. Ketten voltak, kimentek a szántóföldre cukorrépát szedni, fölrakni a kocsira, és bevinni az állomásra. Beálltak a kocsival a fölázott, sáros, cukorrépa földre, megrakták a kocsit, de nem tudta a ló kihúzni. A cseh meg várta az állomáson, hogy majd jön a szállítmány. Kiment, hogy megnézzé mi történik. Mondták, hogy fölrakták, de nem mozdulnak a lovak.

A polgármester sokat segített, de nem volt egy pletykafészek. Mindig megkérdezte, hogy hol jártam. Mondom, Entznél jártam. Azt mondja, a Zsidónál? Mondom, mi van?! Hát mondom, miért zsidó az? Na, azt mondja, az még soha senkinek egy fél deci pálinkát se fizetett a kocsmában. A dolog ugye íróilag azért volt érdekes, mert Entz papája, a helyi *Volksbund* vezetője. Na, most hogy van egy sváb a faluban, akinek a papája *Volksbund* vezetője volt, és az a ragadványneve, hogy Zsidó, ugye ez elég sajtóságos. És akkor mondom, ezt azért megírná az ember, ez olyan nagyon ütős. Felhívtam telefonon. Mondom, hallottam, hogy magának a ragadványneve Zsidó. Mit gondol, hogy miért? Persze, tudja, hogy igen. Több mindent gondol, hogy miért. A felesége horgolt neki egy sapkát, és ő abban járt dolgozni, ami úgy nézett ki, mint a sábeszdekli. Meg még lehet azért, mert neki volt az első boltja a faluban. Zöldségboltja. A boltos ugye a zsidó. Mondom, és mit szól hozzá, hogy ha én ezt megírom? Azt mondja, azért jobb lenne, ha nem.

Tatát és környékét kutattam történetileg. A kérdőíves felvételből indultam ki, ami nagyon sokat mondott, és ugyanakkor lehetett látni a kérdőívekből, hogy kihez érdemes vagy kell elmenni. Kerestem bányászokat, kerestem felvidékieket, kerestem svábokat. Nagyon fontos embereket sikerült megtalálnom, ami kimaradt, és amit nyilván nehezményeztek is a környeiek, az az értelmiség. Szóval, az iskolával nem kezdtem semmit. Tulajdonképpen megcsináltam a könyvet, hosszasan vitatkoztunk a lektorommal a *Volksbund* és a fasizmus kapcsolatáról és egyéb históriákról. Végül rendben volt a könyv (2006). 2006-ban volt a választás. Az Osiris adta ki a könyveket, és az Osiris nem tudta garantálni, hogy ez 2006-ban megjelenik. Én úgy gondoltam, hogy fontos, hogy megjelenjen, mert a polgármester nagyon készséges volt, és ez egy átfogó könyv volt a faluról. Végül Kiss Jóska mondta, hogy kiadja az Új Mandátummal. Anyagilag eléggé rosszul jártam, mert kaptam a sorozattól ösztöndíjat, de azt Jóska visszafizette, egyébként meg nem kaptam pénzt érte. Azért is döntöttem Jóska mellett, mert egyrészt megjelent a választás előtt, másrészt pedig nagyon szűkös volt a költségvetése az Osirisnek. Régen fotókkal jelentek meg a könyvek, de már a Birsalmasajtnál is vitáim voltak a fotókkal kapcsolatban, mert Kresz Bercivel, az előző könyvem fotósával akartam csináltatni, de olyan kevés pénzt kínáltak, hogy azt mondtam ő annyiért nem dolgozik. Itt pedig azt mondta Jóska, hogy a fotók anyagköltségét állják. Tehát kerülhetnek bele fotók. A lényeg, hogy a polgármester nem indult. Nem lehetett rábeszélni. Az Új Mandátum meg nem csinált propagandát a könyvnek, és olyan rossz minőségben nyomtatta ki, hogy a könyvek egy része szétesett.

Még a korábbiakhoz szeretném mondani, hogy az *Asszonyok férfisorban*-tól valahogy a szakmában, vagy mi a fenében, valahogy az a képzet támadt rólam, hogy én a nőkkel foglalkozom. Több ilyen szociológiával foglalkozó társaságba hívtak, és mindig a nőkről kellett beszéljek. Engem ez a dolog úgy nem érdekelt. Nem vagyok feminista. Tehát azt gondolom, hogy minden falu mástól érdekes. Környe a sváboktól meg a felvidékiektől, meg Tatabányától, meg az egész térségtől, meg az Eszterházyaktól érdekes. Hévízgyörk meg elsősorban a matriarchátusáról. Besenyőtelek a nemesi közbirtokosságról, meg a kuláküldözésről. Mindenütt valami egészen más van.

Ezután volt még egy falukutató tábor, ami fontos volt. A környei polgármester apja iskolaigazgató volt Környén, anyja meg tanító. Viszont az apja a szomszédos Kocsról származott. És református volt. A falu pedig tiszta katolikus. Azt gondoltam, hogy járjuk körül a polgármestert, és megnézem én azt a Kocsot. Hogy ez mi-csoda. A következő tábort oda szerveztem, Juhász Palival egyetemben, meg részben pécsi egyetemistákkal, részben pedig hírverésre, akik még plusz jöttek. Ez egy nagyon érdekes tábor volt. Nagyon református falu, és nagyon magyar. Úgy csináltuk, hogy itt is volt kérdőív, itt is a faluházban laktunk, a falu közepén, annak a galériáján, lenn a kocsmá volt az aulában. Az volt a menet, hogy az első három nap kérdőív, majd mindenki kiválasztja magának, mit akar csinálni. Volt két fiú, akik valószínűleg még életükben nem interjúztak. A téren volt még egy faház, volt még egy kocsmá terasszal. Az egész nap nyitva volt. Most ez a két srác beült a kocsmába. És a következő történt. Már szinte menetrendszerűen jött valaki, odament a két fiúnkhoz, azt mondja, hogy Balázs vagyok, vagy János vagyok, leült, és elkezdte mesélni az életét. Úgyhogy hihetetlen jók voltak, és nagyon jó interjúkat csináltak. Valójában sikerült nekik valamiféle kocsmaszociológiát csinálni. Ugyanis itt, a faluházban az kiderült, hogy különböző réteghez tartozó különböző mentalitású fiatal társaságok üldögélnek. A hallgatók meg nagyon rámentek erre. El voltak ragadtatva, hogy ők nem gondolták, hogy ilyen jókat lehet beszélgetni. Csak a dolog nem ment tovább. Ott is nagyon sok mindenbe beleszaladtunk. Iskolába főleg. Nagyon érdekes volt az iskola, meg a tsz is, ami ott él s virágzik. Úgyhogy Palinak volt mit kérdeznie. Végül csináltam egy záró tanulmányt, ami megjelent a Magyar Művelődési Intézet *Szín* nevű folyóiratában (2004/1.).

Ezt követően a UNDP-nek (*United Nations Development Programme*), meg a Szociális Minisztériumnak volt ez a Cserehát programja, aminek a vezetője egy Márczis Márta nevű nő volt, aki meghívott a programba. Igazából nem tudom, hogy miért hívott meg. Ebben egy csomó közösségfejlesztő *coach* dolgozott. A program igazából jól volt kitalálva, csak voltak bizonyos korlátai, már olyan értelemben, hogy ha elkezdnek egy közösségfejlesztést, és a közösségfejlesztés eljut egy bizonyos pontig, akkor utána a dolognak át kell menni a produkcióba. Tehát, akkor olyan vállalkozásokat kell csinálni, ami egy ütőképes vállalkozás, és megáll a lábán. Erre nem az éppen fejlesztett közösségek a legalkalmasabbak. Tehát, fejleszték egy közösséget és kell egy produktum, egy vállalkozás, akkor ellépek a közösség mellől, és azokat támogatom, segítem, akik képesek már arra, hogy vállalkozzanak. Olyanokat, akiket nem én fejlesztettem, hanem akik egyébként is képesek rá. De hát ez egy kényszerhelyzet volt, ez tök világos, csak egy ilyen gyönyörű elmélet volt ráépítve. Voltak ábrák felrajzolva, amik sűrűsödtek, és ahogy sűrűsödnek szépen kimegy a közösségfejlesztő a körből, majd egyszer csak ott marad a közösség. Igen ám, elmege a falufejlesztő vagy közösségfejlesztő, és a közösség meg ott marad a pusztában. Szóval, ez valami egészen borzasztó. Azért volt ez az egész dolog megrázó, mert ezeket a *coach meetingeket* végigültem, fejlesztési technikákról volt szó, tele angol terminus technikusokkal, *coachokkal* is járkáltam, láttam, hogy mit csináltak. De közben nem tudtam, hogy miért vagyok ott. Végül, magamtól kitaláltam mit csinálók.

Az egész egy pályázattal indult, amire lehetett jelentkezni, és egymillió forintot lehetett rajta nyerni. Sokan jelentkeztek különböző helyekről, és akkor ezt fölraktam az SPSS-re, és megpróbáltam rendezni. Azt, hogy mi a pályázati program célja, honnan jöttek, milyen szervezet találta ezt ki. Önkormányzati, civilszervezet stb. Az egész Cserehát 128 települését nézegettem, hogy melyik, hogy néz ki. Szóval a településekkel szórakoztam, a pályázattal szórakoztam, és eljártam a *meeting*ekre. És hogyha mód volt, akkor lementem terepre. De itt nem nagyon volt lehetőségem terepre menni, mert ezek fejlesztettek. Hogyha egy kis módomból volt rá, akkor emberekkel tudtam beszélgetni. A végén már voltak a nagy projektek, és láttam, hogy azok, akik a kis projektben már csináltak valamit, még azok is ki lettek rakva belőle. Mert nem voltak elég nagyok, elég biztonságosak. Láttam, hogy omlanak össze emberek. Végül, írtam mindenféle szövegeket, szenvedtem a nyomtatványokkal, amiket ki kellett töltenem. Statisztikával agyonnyomott tanulmányokat írtam, meg elemeztem a térséget, de semmiféle irodalmat nem kaptam. Úgyhogy, igazából felfedeztem a spanyolviaszt egy csomó dologban, ami már meg volt írva, személyi ellentétek miatt. Csak utólag jöttem rá, hogy Úristen, én itten kitalálom, közben Ladányitól kezdve azon a terepen mindenki megfordult.

A Cserehát program mélységes sértődéssel és szakítással zárult, s azt gondoltam, hogy mivel az én véleményemre nem volt senki kíváncsi, akkor ezt most megírom! A *Beszélővel* kezdtem el társalogni, és mondtam, hogy én úgy gondolom, hogy ezt egy részben nem tudom megírni, úgyhogy akkor megírom kettőben, ha fogadják. Azt mondták, hogy oké. Megírtam az első részt, de akkor én még nem tudtam, hogy elfogadja a *Beszélő* és meg fog jelenni, ezért se olvastattam el Márczissal. Lényeg az, hogy már benn volt a *Beszélőnél* és elfogadták és már írtam a második részt, amikor föl hívtam Márczist, hogy ne hogy már a rádióból vagy az utcáról tudja meg, hogy ez megjelent. Iszonyú botrány volt. Iszonyú! Aztán elkészült a második rész, de azt már nem adtam oda elolvasásra. Hát, érted. Szóval, ezek után. Úgyhogy csúnyán váltunk el. Tényleg nem volt szép dolog tőlem, de nem gondoltam, nem is pontosan értettem, hogy mi baja van. De valószínűleg az volt a baja, hogy másképp gondolkodom a világról, mint ő. Föl hívtam Ladányit is, mikor írtam, mert sok minden homályos volt. Akkor Ladányi is elmondta a magáét, mondtam, hogy elküldöm neki, hogy szóljon hozzá. Na, azt hiszem, már le is adtam, amikor jelentkezett, hogy eszébe jutott ez meg az. És akkor ő is elmondta a magáét. De végül is ővele nem volt kibékíthetetlen a konfliktus. Beszéltem Havas Gáborral is, meg mindenkivel, akinek bármi köze volt ehhez. Úgyhogy elég sajtóságon fejeződött be.

Aztán dolgoztam az RKK-nak (*MTA Regionális Kutatások Központja*). Ott volt Kovács Kati, Váradi Mónika. Kattal beszélgettem erről a Piskó nevű helyről, ami ugye nekem páratlan volt, majd mondtam Kati, hogy írjam meg nekik. Először megírtam Kiss Jóskának Piskót, és akkor egy újabb menetben Kati mondtam, hogy nem kell ezt ilyen szögletesre venni. Akkor lementem még egyszer a barátnőmmel, és végigzongoráztuk az egész falut. Minden házba eljutottunk, és minden személyről, aki a faluban él és létezik, arról sikerült, legalábbis ami a származását, munkáját, életkorát, családi körülményeit illeti, egy felmérést készíteni (2010/7).

Piskót követően még Katiéknak volt egy munka: a roma asszisztens program. Ebben a programban én kaptam egy csereháti települést, Szemerét, és egy ormánságit, Bogádmindszentet. Na, most még Szemeréhez visszatérve, annyit azért sikerült a Cserehát programban csinálnom, hogy Márczis Mártát rávettem, hogy legyen egy falukutató tábor a Cserehátban. Volt is egy az Encsi kistérségben, Szemerén. Az egyik kocsmás fiú nagyon

bejött. Nagyon profi, külön cége volt, tényleg nagyon jó srác, s ő szervezte meg a csapatot. Úgyhogy, igazából egy teljesen ismeretlen csapat volt. Azt hiszem, hogy Bazsalya Balázson kívül nem is ismertem mást közülük. Nem is értem rá az egész dolgot megszervezni, és Szemere egy 4–500 lelkes, 60 százalékból cigányfaló. A református parókián laktunk. Az volt a tábor sajátossága, hogy megbeszéltük Mártával mit kutassunk, így az egyik kutatási téma az uzsorás ügy volt, a másik a föld, a harmadik most nem jut eszembe. A téma meg volt adva, és nem egy faló volt, hanem öt. Szemere térsége, ami hát, elég nehéz volt. Közlekedésileg is, volt, aki hozott biciklit, kölcsön is kaptunk biciklit. Oda is lejött Juhász Pali, nekem volt autóm, Palinak volt autója, de volt úgy, hogy benn ültünk, és interjúztunk, és csörgött a telefon, hogy valaki valahol végzett, és akkor szállítmányoztuk az embereket. Nagyon izgalmas és nagyon kemény ügyek voltak itt, mindenféle beleszaladtunk. Azt találtuk ki, hogy augusztus 20-án mindenütt buli van, tehát az ember, ha elmegy 20-dikára, akkor ott be tudja mérni a terepet. Ezt a tábor is úgy csináltuk, hogy 20-án már ott legyünk, lássuk, mi történik. Kaját is rendeltünk Szemerére, de az ünnepnapra nem volt. Előtte bementünk az encsi ABC-be, de nem tudtuk, hogy van e hűtőszekrény, semmit nem tudtunk, valami kaja kellett, ebben biztosak voltunk. Akkor bevásároltunk mindenféle hülyeséget. Szalaszend, az egy szomszéd faló, az egyik *coach* területe, úgyhogy az a *coach* is jött velünk, Kisszólósi Szánthó Beáta, egy nagyon jó kis csaj. Szalaszenden falnap volt. Volt ott minden, felvidéki színi társulat is adott elő, Fecske diszkózott, volt sör, töltött káposzta. Ismerkedni lehetett, és akkor bementünk a VIP-es szobába, ahol pálinkával és töltött káposztával kínáltak, de még nem volt ott mindenki. Kaptunk egy ilyen fehér zománcos vödör töltött káposztát. Így érkeztünk meg Szemerére. Ott is buli volt, ott is ismerkedtünk. Érdekes ebben az egész helyzetben az volt, hogy abban a házban, amiben laktunk, nagy volt a jövésmenés, és nem tudtuk hova tenni a kulcsot. Erre azt mondták, hogy nem kell ezt bezárni. Pénztárca, laptop, magnó, minden ott volt, a ház meg egész nap nyitva volt. És soha de soha, senkinek semmije nem tűnt el. Tehát, volt konyha, volt jégshé, a mi tiszteletünkre rakták ezt lakható állapotba. A faló összefogott, és megcsinálták. Azóta sincs semmi az épülettel magával. Fontos emberekkel ismerkedtünk meg. Az első éjszakát két srác a helyi fakocsmába töltötte. A kocsmárosné bezárt, hogy mesélhessen nekik. Bezárta a kocsmát és hazazavart mindenkit, és hát ezek már mindent tudtak másnap a faluról. Ez a meleg história, ez meg hihetetlen volt. Az egyik fiú, szocmunkás, azt mondta, hogy na, majd beújítok egy jó bokszos csajt. Mondtuk, hogy jó. Láttuk, hogy a szomszéd falóban volt egy csaj, egy cigány csaj, aki nagyon ráhajtott Petire. Azt mondták, hogy olyan ordenáré módon kellelte magát, hogy már a fiú is azt mondta, hogy na, nem! Ne gyere át! A lényeg az, hogy ezt a történetet meséltük erről a lányról, aki ráhajtott Petire, valamelyik cigánycsaládnál, és akkor elkezdtek röhögni. Akkor mondták, hogy az nem lány, hanem fiú. Valamelyik rokon is ráhajtott, kivárták az első csókot, és csak utána mondták meg neki. Majd elkezdtek mesélni a csereháti meleg cigányokat. Kik vannak, meg hogy vannak, meg egyáltalán. Uzsoráról is nagyon sok minden kiderült. Ez volt a szemerei falókutató tábor.

Ezután már volt valami affinitásom cigányokkal beszélgetni. Igazából nagy interjúkat nem csináltam, leszámítva Piskón. Volt Piskó, és volt a roma asszisztens program. Szemerén már otthon voltam, és két nagyon jó asszony volt a roma asszisztens. Aztán volt Bogádmindszent, az megint egy nagyon érdekes hely volt. Ott a roma asszisztens program nem volt a csúcson, de a faló, az nagyon érdekes volt. Ez volt, amit utoljára csináltam Váradi Mónikáéknak. Csináltak egy kötetet (Váradi et al. 2010), aminek a lényege, hogy olyan falokról, programokról volt egy gyűjteményes kötet, ahol sikerült a kirekesztettséget, a szegregációt, valamilyen módon

ellensúlyozni. Én Hodászt csináltam, ahol egy Görög Katolikus Cigány Egyházközség van, és nekem az egyházi jellegénél fogva egészen új dolog volt. Ez Szabolcsban van, Nyírbátor és Mátészalka között. Attól volt érdekes, hogy itt volt először a világon roma templom. Az 1940-es években épült valamikor, az első cigánypasztoráció eredménye ez a falu, ami részben református, részben görög katolikus. Hodászról tengernyi irodalom van, Jancsó Miklóstól kezdve, Diósi Ágnesig, mindenki megfordult ott, Szuhay Péter is, természetesen. Rádiós anyagok is vannak, film, rádió, könyv, Diósi Ágnes cigánykötetében pedig fotók. 1941-ben egy Sója nevű pap megjelent a faluban és ahogy visszaemlékezéseiben, rádióinterjúiban elmondta, kiment a cigánytelepre, és úgy látta, hogy ezeket az embereket nem Istenhez kell előbb vezérelni, hanem vissza az emberi társadalomba. Akkor az árokparton elkezdte őket taníttatni. Kaptak egy kis házacskát, és csináltak egy kis templomocskát. Megtanította őket késsel-villával enni, kért palatáblát az iskolából, és megtanította őket írni-olvasni, megtanította őket énekelni, s minden egyéb. Végül építettek egy templomot is. A történet hosszú, lényeg az, hogy tulajdonképpen ma úgy néz ki, hogy van a cigánytelep, amit régen úgy hívtak, hogy a Kolerás! Van egy gyönyörű, nagy komplexum, van egy gyönyörű templom, van egy családok átmeneti otthona, egy anyaotthon, öregek otthona, bentlakásos öregek otthona, van egy óvodájuk, meg talán már elindult a bölcsődéjük is, és van egy cigány közösségi ház. Mindez a telepen van. Van egy Görög Katolikus Cigány Egyházközség. Ezen kívül van egy református, van egy magyar és van egy cigány egyházközség. Külön vannak. Az új pap építette a templomot, Sója elkezdte, de nem tudta befejezni. A pap alpolgármester is, szóval reputációja van. Politikában nemigen válogatós, már úgy értem, hogy aki pénzt ad, és aki segíti, az Veres Jánostól kezdve a pápáig bárki lehet. Azért is különleges ott a helyzet, mert oláh cigányok, pontosabban cerhári cigányok élnek és cerhári nyelven megy a liturgia. Úgy is énekelnek, és bár nincsen hangszer a görög katolikus templomokban, itt gitároznak. Gyönyörűen énekelnek, van olyan máriapócsi búcsú, ahol ők adják a liturgiát, ők beszélnek. Van tanodájuk! Van egy rasszista polgármester, de keményen rasszista. Van egy rettenetes iskolaigazgató-nő. Integrált oktatás, és amikor megkérdeztem, hogy ez hogy megy náluk, azt mondta mindenben más ez náluk! És hát az óvodába hogy van? Az óvodában ott anyanyelvű integráció van. És milyen anyanyelvű? Beás! Van egy óvónő, akinek van beás nyelvvizsgálója. De a cerhári meg a beás az kicsit távol áll egymástól, úgyhogy szerencsétlen gyerekek. Ott van a Hit Gyülekezete is, a Görög Hit és Cigány Hitgyülekezet, ők a Görög Katolikus Cigány Egyházközségből váltak ki. Úgyhogy azért itt nagyon sok a konfliktusos helyzet, és ettől nagyon érdekes a falu.

Kész. Passz. Most meg a vizek után próbálok menni. Igen. Ennyi. Nincs több.

HIVATKOZÁSOK

- (1974) Az ősi papírmalmok hétköznapijai; Térképek, papírpénz, papír és bélyeg; Költők és írók a papírról; Csomagolóanyaggyár; Újpesti Papírgyár. In Balázs József (szerk.) *A papír világa*. Budapest: Táncsics Könyvkiadó, 72–81; 81–99; 152–160; 237–243; 314–321.
- (1976) Lakodalom a Galga mentén. *Mozgó Világ*, 6.
- (1977) Asszonyok férfisorban. *Forrás*, 3, 70–82.
- (1978) Szociográfusok felelnek. *Mozgó Világ*, 6, 22–23.
- (1986) *Asszonyok férfisorban*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- (1991) Lacó, mesélj a földről! *Mozgó Világ*, 1, 110–117.
- (1991) Lacó, kiskorában. *Mozgó Világ*, 2, 13–23.
- (1991) Lacó és a négy lábúak. *Mozgó Világ*, 3, 98–110.
- (1991) Lacó, a mechanikus. *Mozgó Világ*, 4, 107–119.
- (1991) Minek dolgozol, Lacó? *Mozgó Világ*, 5, 106–119.
- (1991) Lacó tanyaszínpada. *Mozgó Világ*, 6, 35–46.
- (1992) Dormándi legendárium – széljegyzetekkel. I. rész. *Mozgó Világ*, 3, 73–80.
- (1992) Dormándi legendárium – széljegyzetekkel. II. rész. *Mozgó Világ*, 4, 73–82.
- (1992) Dormándi legendárium – széljegyzetekkel. III. rész. *Mozgó Világ*, 5, 81–88.
- (1992) Dormándi legendárium – széljegyzetekkel. IV. rész. *Mozgó Világ*, 7, 99–106.
- (1992) Dormándi legendárium – széljegyzetekkel. V. rész. *Mozgó Világ*, 9, 85–94.
- (1992) Dormándi legendárium – széljegyzetekkel. VI. rész. *Mozgó Világ*, 11, 103–111.
- (1992) Körök a föld körül. *Mozgó Világ*, 1, 62–67.
- (1993) Kis falusi politológia. *Népszabadság*, március 20.
- (1995) *Birsalmasajt. Két szomszéd falu az Alföld peremén*. (Magyarország felfedezése sorozat) Budapest: Sík Kiadó.
- (1997) Történetek a kisvállalkozó menedékesekről. In Sík Endre-Tóth Judit (szerk.) *Migráció és politika*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 25–36.
- (1999) Szocpolpanoráma. (Kedvcsináló rendeletek és fondorlatok a lakáspiacon). *Kritika*, 8, 11–14.
- (1999) Szocpolpanoráma. (A szükség nem jogosultság). *Kritika*, 9, 16–20.
- (1999) Szocpolpanoráma. (Nyertesek, vesztesek és adományozók – kéz a kézben). *Kritika*, 11, 14–19.
- (1999) Szocpolpanoráma. (Ajándék lónak ne nézd a fogát). *Kritika*, 12, 14–18.
- (2003) A mi falunk I. *Mozgó Világ*, 5.
- (2003) A mi falunk II. *Mozgó Világ*, 6.
- (2003) A mi falunk III. *Mozgó Világ*, 7.
- (2004) A Magyar Művelődési Intézet falukutató tábora. *Szín*, 1, 29–32.
- (2006) *A nép keveredik, a falu kerekedik. Találkozások Környén*. Budapest: Új Mandárum Könyvkiadó, Jelenkutató Alapítvány.
- (2008) Tér – erő nélkül. Egy outsider naplójából I., *Beszélő*, 6, 36–47.
- (2008) Tér – erő nélkül. Egy outsider naplójából II., *Beszélő*, 7–8, 46–56.
- (2008) Tér – erő nélkül. Egy outsider naplójából III., *Beszélő*, 9, 42–52.
- (2010) Piskó, ahol az adósságot gyűjtik. *Beszélő*, 7.
- (2010) A cerhári kurázi. In Váradi Mónika (szerk.) *Esélyteremtők*. Budapest: MTA Vita Alapítvány.